

УДК 311:929 О. Русов

Е. В. Чекотовський,

кандидат економічних наук, доцент;

М. Ю. Потапова,

кандидат економічних наук, доцент,

доцент кафедри статистики,

Національна академія статистики, обліку та аудиту

ПИТАННЯ СТАТИСТИЧНОЇ НАУКИ В ПРАЦЯХ О. О. РУСОВА: ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ

Земська статистика, що виникла в Росії у другій половині XIX ст., зробила значний внесок у теорію та практику організації і проведення статистичного спостереження, розроблення методів опрацювання статистичних матеріалів. Зародження земської статистики пов'язано з організацією в Росії органів місцевого самоврядування відповідно до “Положення про губернські та повітові земські установи” від 1 січня 1864 р., які одержали назву земських [1]. Органи земського самоврядування було запроваджено на Україні в 1865–1870 рр. у шести лівобережних і південноукраїнських губерніях (Харківській, Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській). На території Правобережної України – Київській, Подільській, Волинській губерніях – земські установи було запроваджено пізніше, у 1904 р.

Для виконання своїх функцій земствам були потрібні статистичні відомості для оцінки нерухомого майна: землі, будинків, торгових і фабрично-заводських приміщень з метою їх оподаткування. У зв'язку з цим з перших днів своєї діяльності земські установи почали організовувати і проводити статистичні дослідження, спрямовані на податкові цілі земства, оцінку землі та майна. Таким чином, земська статистика виникла як оціночна.

Земські дослідження не зупинилися на вирішенні завдань податкової оцінки землі та майна, а пішли далі, започаткувавши всебічне економічне дослідження економічних і соціальних процесів на селі.

Видатну роль у розвитку земських статистичних досліджень в Україні відіграв Олександр Олександрович Русов (1847–1915 рр.), якого по праву вважали “батьком української земської статистики” [2, с. 478]. За понад 30 років своєї діяльності у галузі земської статистики він зробив надзвичайно важливий внесок у її розвиток.

О. Русов народився у сім'ї військового лікаря в Києві. У 1857 р. він вступив до 2-ї Київської гімназії, яку закінчив у 1864 р. У цьому ж році він вступив до Київського університету, історико-філологічний факультет якого він закінчив у 1868 р. зі ступенем кандидата.

У студентські роки О. Русов зближується з відомими українськими вченими і визнаними діячами національного руху, зокрема, Володимиром Антоновичем (1834–1908 рр.) і Михайлом Драгомановим (1841–1895 рр.), останній був його вчителем географії в гімназії, а пізніше професором історії в університеті. Вони залучили його до діяльності в галузі етнографії та фольклористики. У 1870 р. О. Русов став дійсним членом української громадсько-політичної національної нелегальної організації – Київської громади, до складу якої його ввів М. Драгоманов.

Після закінчення Київського університету до початку 1874 р. він працював учителем латинської, грецької та російської мов, займався етнографією, фольклористикою і видавничою діяльністю [3, с. 319–320].

13 лютого 1873 р. у Києві розпочав свою діяльність Південно-Західний відділ Імператорського географічного товариства, одним із засновників і найактивніших членів якого був О. Русов. Він входив до Спеціальної комісії цього відділу, яка підготувала й розіслала на місця програму для збирання статистичних та етнографічних матеріалів. Також О. Русов працював у комісії зі збирання і опрацювання матеріалів з української народної орнаментики та в розпорядчому комітеті з проведення одноденного перепису населення в м. Києві.

З початку 1874 р. до середини 1875 р. О. Русов проживає в Петербурзі, де працює вчителем, займається славістикою, підтримує постійні зв'язки з Київською громадою і Південно-Західним відділом, веде науково-дослідну роботу [4, с. 46].

Навесні 1876 р. О. Русов повернувся до Києва. Однак ті умови, що склалися після появи сумнозвісного Емського акту, підписаного 18 травня 1876 р. Олександром II, були спрямовані на знищення українофільського руху. Цей акт забороняв ввозити до Росії з-за кордону українські книжки, ставити українські театральні вистави. Водночас були фактично розігнані українські громади, закриті прогресивні часописи та газети. 7 липня 1876 р. було фактично закрито Південно-Західний відділ і О. Русов став безробітним.

Свою діяльність у сфері статистики О. Русов розпочав як земський статистик статистичного відділення Чернігівської губернської земської управи, створеного у 1876 р. Діяльність відділення спочатку мала на меті розробку програм з метою обстеження різних галузей народного господарства Чернігівщини (сільського господарства, промисловості, торгівлі тощо). У складанні програм також брали участь такі відомі статистики, як Василь Єгорович Варзар і Петро Петрович Червінський.

У передмові до надрукованих у 1877 р. “Програм статистико-економічного вивчення Чернігівської губернії” [5] зазначалося, що в результаті можна буде уявити розміри виробництва та споживання продукції і визначити, які є надлишки продукції та яких продуктів не вистачає. Слід зазначити, що розроблені статистичним відділенням програми були одними з перших, за якими проводилися статистичні обстеження земськими установами. В подальшому положення програм розвивались і конкретизувались у працях чернігівських статистиків, про що свідчить публікація в 1880 р. О. Русовим праці “Досвід програми для вивчення економічних і суспільних відносин у південно-російському селі” [6].

У 1876 р. О. Русов разом з колегами зі статистичного відділення проводить на основі розроблених програм статистичне дослідження сіл і волостей Чернігівського повіту. За його результатами в 1877 р. з’явилася наукова робота “Праці статистичного відділу Чернігівської губернської земської управи”, в якій були опубліковані три праці вченого:

1) Кашовка. Статистико-економічний опис села Кашовки Довжицької волості Чернігівського повіту, зроблений на підставі подвірного опису цього села [7, с. 68–118];

2) Приклади опису окремих землевласницьких господарств у поселеннях Довжицької волості [7, с. 123-285]. У цій праці О. Русов одним із перших на основі опитування селян провів бюджетний аналіз трьох основних типів селянських господарств, розділяючи їх на “бідні”, “середні” та “багаті” за рівнем достатку. Він виступив проти усереднення господарств, підкреслюючи, що важливо знати ті типи господарств, які дійсно є “багатими”, “середніми” й “бідними”, а не ті, що можуть бути визнані такими за середніми обчисленнями [7, с. 123].

3) Статистико-економічний опис Довжицької волості [7, с. 149-285].

У 1877 р. були також опубліковані два томи “Матеріалів про оцінювання земельних угідь, зібраних експедиційним способом статистичним відділенням при Чернігівській губернській земській управі”, авторами яких були В. Варзар, О. Русов і П. Червінський [8]. Ці праці лягли в основу так званого чернігівського типу земських статистичних досліджень.

Проте проведення статистичних робіт у губернії та публікація відповідних результатів викликали незадоволення серед заможних землевласників, зокрема щодо питань умов оренди, найму, оцінки земель, оподаткування та ін. У січні 1878 р. статистичне відділення закрили, а його працівників звинуватили у революційній діяльності, підбуренні селян проти поміщиків. Із цього часу почалися переслідування О. Русова з боку влади. У ті часи статистика вважалась антиурядовою, опозиційною і революційною наукою. О. Русова звільняли, забороняли працювати в статистиці у Чернігівській губернії.

У 1879 р. Ніжинська повітова земська управа Чернігівської губернії запросила вченого зробити статистико-економічний опис повіту і надрукувати його матеріали. За свою працю “Ніжинський повіт. Статистико-економічний опис з проектами оцінки нерухомого майна повіту, таблицями і двома картами” [9], надруковану в Києві у 1880 р., О. Русов був нагороджений золотою медаллю Імператорського Російського географічного товариства.

З середини 1882 р. до середини 1889 р. О. Русов перебуває в Херсонській губернії, беручи активну участь у її статистичному дослідженні. До весни 1885 р. він займає посаду статистика, а потім виконує обов’язки секретаря Херсонської губернської земської управи та завідувача редакційними справами часопису “Сборник Херсонского земства”. Маючи багатий практичний досвід земських статистичних досліджень на Чернігівщині, О. Русов надав безцінні фахові поради статистикам Херсонщини.

У грудні 1886 р. за результатами слідства у справі Єлисаветградської громади О. Русов був відданий на два роки під гласний нагляд поліції і незабаром звільнений із земської служби. З 1887 р. у поліцейських звітах він фігурував як людина, що “певних занять не має”. Водночас О. Русов був своєрідним інтелектуальним центром земської статистичної служби на Херсонщині.

Питанню розроблення програм земських статистичних досліджень науковець надавав важливе значення і приділяв багато уваги, що відобразилось у його статистичних напрацюваннях. Він брав активну участь у роботі Херсонської губернської статистичної комісії, яка під його впливом адаптувала наявні програми до природно-географічних та соціально-економічних умов Херсонської губернії і підготувала такі програми: “Загальна програма для подвірного опису села” [10, с. 40–62], “Загальна програма для опису Херсонської губернії по дачах” [11, с. 16–20].

Слід зазначити, що з проблем розроблення й удосконалення програм земських статистичних досліджень О. Русов систематично виступав з науковими доповідями на статистичних з’їздах, засіданнях тощо. Зокрема, ним були підготовлені й подані на підсекцію статистики ІХ з’їзду природознавців та лікарів у Москві (3–11 січня 1894 р.) дві доповіді: “Про поповнення програми основних земських досліджень питанням про вартість інвентарю хліборобських господарств” [12], “Про необхідність вивчення пересування робітників із трипільної чорноземної смуги в Новоросійському степу” [13].

Як одну з найважливіших передумов успішного й ефективного функціонування статистичної служби О. Русов убачав упровадження демократичних принципів її організації. У своїй доповіді він визначив ці принципи так: рівність і товариськість усіх учасників у роботі, які б ранги за земським призначенням вони не мали; допущення ініціативи для кожного робітника і не обмежування його у висловлюванні думок як про зміст, так і про способи дослідження [14].

Завдяки О. Русову було запроваджено поточні статистичні дослідження в Херсонській губернії. Також за його проектом передбачалося створити поточну статистичну службу у складі Херсонського земства, до якої мали ввійти губернська статистична комісія, губернські та повітові статистики, періодичні губернські з'їзди земських статистиків.

Перебуваючи в Херсоні у 1887–1889 рр., О. Русов вів активну науково-видавничу діяльність. Результати своїх напрацювань він виклав у таких працях: “Декілька висновків зі статистичних праць по Чернігівській і Херсонській губерніям” [15]; “Херсонський повіт (статистико-економічний опис повіту)” [16] та ін.

На початку 1895 р. О. Русова запросили до Чернігова для створення зведеного опису Чернігівської губернії. На написання цієї праці він витратив чотири роки свого життя і написав двотомне наукове дослідження “Опис Чернігівської губернії” [17]. За неї О. Русов одержав премію Харківського університету. У цьому дослідженні О. Русов одним із перших застосував балансовий метод. Так, він навів суми державних доходів у губернії (прямі та непрямі податки, доходи від різних видів майна, викупні платежі тощо) та суми державних витрат за 1887–1897 рр.

У 1898 р. О. Русова було обрано головою підсекції статистики на X з'їзді російських природознавців та лікарів, який відбувався у м. Києві. Він виступив з двома доповідями: “Як економізувати сили земських статистиків і полегшити їх працю?” [18] і “Деякі результати перепису нерухомого майна в м. Чернігів у 1898 році” [19].

У 1899–1902 рр. О. Русов працював завідувачем статистичного бюро Полтавського губернського земства. На цій посаді він керував і безпосередньо брав участь у розробці програм та інструкцій із проведення різних статистичних обстежень, удосконалював методики поточної статистики, організації подвірного перепису губернії.

Під керівництвом О. Русова впродовж літа й осені 1900 р. 500 реєстраторів у короткий термін здійснили подвірний перепис у всіх повітах і містах Полтавської губернії, крім Полтави і Кременчука [3, с. 312].

30 серпня 1901 р. ліберальні земські діячі організували урочистості з відзначення 25-річного ювілею статистичної діяльності О. Русова. Йому подарували альбом зі 134 аркушами, на яких було розміщено 114 привітань. Ювіляра поздоровили як науковці, так і практики, а також відомі громадські та культурні діячі, серед яких: Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач), Марко Лукич Кропивницький, Марія Костянтинівна Заньковецька, Панас Карпович Саксаганський, Іван Карпович Тобілевич та ін.

З 1908 р. і до самої смерті в 1915 р. О. Русов працював викладачем статистики Київського комерційного інституту (нині Київський національний економічний університет імені Вадима

Гетьмана). У 1909 р. учений заснував статистичний кабінет, передавши до нього власну багату бібліотеку. О. Русов читав лекції і проводив практичні заняття з таких дисциплін, як теорія статистики, демографічна статистика, історія статистики, залізнична статистика, страхова статистика, статистика земського господарства, земська статистика тощо.

Відомий російський земський статистик, професор Петровської (нині – Московської) сільськогосподарської академії Олексій Федорович Фортунатов (1856–1925), вітаючи науковця з призначенням на посаду викладача Київського комерційного інституту, високо оцінив його здобутки у сфері освіти, а також зазначив, що і старе чернігівство, і Ніжинський повіт, і соковиті роботи зі статистики Херсонщини, і чудовий двотомний опис Чернігівської губернії, і широко задумана статистика Полтавщини – все це праці О. Русова [4, с. 21].

О. Русов був Секретарем Ради інституту і Навчального комітету, редактором інститутського наукового збірника “Известия Киевского Коммерческого института”, в якому публікувалися наукові праці викладачів і студентів [20]. Протягом цього періоду О. Русов підготував та опублікував такі праці зі статистики, як “Короткий огляд розвитку російської оціночної статистики” [21], “Про залізничну статистику” [22] та ін. За його редакцією студентами був виконаний переклад з французької мови на російську книги відомого бельгійського статистика А. Кетле “Соціальна фізика” [23].

Праці О. Русова сприяли підвищенню рівня викладання статистичних навчальних дисциплін та мали вагоме наукове значення, про що свідчать посилання на них численних учених-статистиків.

Список використаних джерел

1. Положение о губернских и уездных земских учреждениях [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.archive.pskov.ru/node/1728>
2. Грінченко М. Чернігівська українська громада. Спогади / М. Грінченко, А. Верзилів // Чернігів і Північне Лівобережжя. – Огляди, розвідки, матеріали. – Х. : Держвидав України, 1928. – С. 467-487.
3. Дучинський А. До життєпису Ол.Ол.Русова / Антонин Дучинський // За сто літ. – 1929. – Кн. 10. – С. 312–320.
4. Науменко В. Александр Александрович Русов и его общественная и литературно-научная работа на Украине и для Украины / В.Науменко // Украинская жизнь. – 1916. - № 1. – С.33 – 48; № 3. – С.14-31.

5. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии / составлены Статистическим отделением при Черниговской Губернской Земской управе и одобрены Губернским Земским собранием в сессию 1877 года. – Чернигов: Земская типография, 1877. – XXXIX + 168 с.

6. Русов А.А. Опыт программ для изучения экономических и общественных отношений в южно-русском селе / А.А.Русов. – К. : Типография аренд. Е.Т. Керер, 1880. – I – II + 23 с.

7. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Вып. 1. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С.68 – 285.

8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской земской управе. – Т. 1: Черниговский уезд, I – XII + 186 с. + 1 – 22 с. приложения; Т. 2 : Борзенский уезд, I – II + 131 с. + 1 – 18 с. приложения. – К. : Типография и Литография М.П. Фрица, 1877.

9. Нежинский уезд. Статистико-экономическое описание с проектами оценки недвижимых имуществ уезда, таблицами и двумя картами / составил по поручению Уездного Земства при помощи Л.Н.Жебунева и С.В.Зубка член-сотрудник Императорского Русского Географического Общества А.Русов. – К. : Типография и литография Д.С.Повальского, 1880. – I – XIV + 359 с. + 42 с. приложения.

10. Общая программа для подворного описания села // Протоколы заседаний Херсонской губернской статистической комиссии. – Одесса: Типография П.А.Зеленого, 1883. – 70 с.

11. Общая программа для описания Херсонской губернии по дачам // Протоколы заседаний Херсонской губернской статистической комиссии. – Одесса: Типография П.А.Зеленого, 1883. – 70 с.

12. Русов А.А.О пополнении программы основных земских исследований вопросом о стоимости инвентаря земледельческих хозяйств / А.А.Русов // Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. - С. 218-222.

13. Русов А.А. О необходимости изучения передвижения рабочих из трехпольной черноземной полосы в Новороссийской степи / А.А.Русов // Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. – С.243-247.

14. Русов А.А. О желательной организации земской статистики / А.А.Русов // Труды подсекции статистики IX съезда русских естествоиспытателей и врачей (Москва, 3-11 января 1894 года). – Чернигов, 1894. – С.121.

15. Русов А.А. Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям / А.А.Русов // Сборник Херсонского земства. – 1888. - № 8. – С. 40-75.

16. Русов А.А. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда) / А.А.Русов // Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1890. – 400 с.

17. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А.Русов. – Чернигов : Типография Губернского Земства. – Т.1. – 1898. – I – XI + 1 – 97 + 1 – 438 с. + табл. 1-123. с. + 19 чертежи, карты и диаграммы; Т.2. – 1899. – I – XI + 377 с. + табл. 1 – 327 с. + 18 карты и диаграммы.

18. Русов А.А. Как экономизировать силы земских статистиков и облегчить их труд? / А.А.Русов // Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей (г.Киев, 21–30 августа 1898 г. – Чернигов : Типография Губернского Земства, 1900. – С.35 – 42.

19. Русов А.А. Некоторые результаты переписи недвижимых имуществ в г.Чернигове в 1898 году / А.А.Русов // Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г.Киеве 21-30 августа 1898 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1900. – С. 404-413.

20. Личный состав Киевского Коммерческого института // Известия Киевского Коммерческого института, состоящего в ведении Министерства Промышленности и Торговли. – 1909. – Кн. 1. – С. 47-51.

21. Русов А.А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики / А.А.Русов. – К. : Издание “Кружка студентов Киевлян” Киевского Коммерческого Института: Типография А.И.Гросман, 1913. – 119 с.

22. Русов А.А. О железнодорожной статистике / А.А.Русов // Известия Киевского Коммерческого Института. – 1911. – Кн. XI. – С.1-64.

23. Кетле А. Социальная физика, или Опыт исследования о развитии человеческих способностей / А.Кетле. - К., 1911, 1913. – Т.1 и 2.